

συγκατάβαση και σεβασμός των βασικών επαγγελματικών αρχών. Μιά πολύωρη καθημερινή επίσκεψη στην ταβέρνα, με άφθονο συχνά πιότο και συχνές επαφές σ' έναν κύκλο φίλων, έκαναν τή ζωή άνετη και ήσυχη.

Ή μορφή τής όργάνωσης ήταν από κάθε άποψη «καπιταλιστική» ή δραστηριότητα του έπιχειρηματία είχε καθαρά έπιχειρηματικό χαρακτήρα· ή χρήση του κεφαλαίου πού μεταβιβαζόταν στην έπιχείρηση ήταν άπαραίτητη· και, τέλος, ή άντικειμενική πλευρά τής οικονομικής διαδικασίας, ή λογιστική, ήταν όρθολογική. Άλλά έπρόκειτο για «παραδοσιακού» χαρακτήρα οικονομία, άν ξεκινήσουμε από τό πνεύμα πού κατεύθυνε τόν έπιχειρηματία : τραντισιοναλιστικός τρόπος ζωής, παραδοσιακό ποσοστό κέρδους, παραδοσιακό ώράριο έργασίας, παραδοσιακός τρόπος ρύθμισης των σχέσεων μέ τούς έργάτες και ούσιαστικά παραδοσιακός κύκλος των πελατών και αντίστοιχος τρόπος προσέλκυσης νέων. Όλα αυτά κυριαρχούσαν στή συμπεριφορά τής έπιχείρησης πού βρισκόταν, μπορεί νά πεί κανείς, στή θεμελιακή άντίληψη του «ήθους» αυτού του κύκλου των έπιχειρηματιών.

Κάποτε βέβαια, ή άνεση αυτή ξαφνικά διαταρασσόταν και συχνά μάλιστα χωρίς καμιά ούσιαστική μεταβολή στή μορφή τής όργάνωσης — όπως ή μετάβαση σέ μία ένιαία έπιχείρηση, σέ μηχανική ύφανση κλπ. Αυτό πού γινόταν, συχνά δέν ήταν παρά μόνο τό έξής: κάποιος νέος άνθρωπος από τίς οικογένειες των μεγαλέμπορων μεσολαβητών έβγαινε από τήν πόλη στην ύπαιθρο, διάλεγε προσεκτικά τούς ύφαντές για τίς άνάγκες του, αύξανε πάρα πολύ τήν έξάρτηση και τόν έλεγχο και έτσι τούς έκανε από χωρικούς έργάτες. Έπιπλέον άρχιζε νά μεταβάλλει τίς μεθόδους του στην άγορά μέ τήν όσο τό δυνατό πίο άμεση έπαφή και μέ τόν τελευταίο καταναλωτή· έπαιρνε στά χέρια του τίς λεπτομέρειες τής δουλειάς, άναζητούσε προσωπικά τούς πελάτες και τούς έπισκεπτόταν κάθε χρόνο, και προπάντων προσάρμοζε τήν ποιότητα των προϊόντων άμεσα στις διάφορες άνάγκες και προτιμήσεις. Ταυτόχρονα άρχιζε νά εφαρμόζει τήν αρχή των χαμηλών τιμών για νά πραγματοποιήσει μεγαλύτερη κατανάλωση. Τότε έπαναλαμβάνόταν αυτό πού παντού και

πάντα είναι τό ἀποτέλεσμα μιᾶς τέτοιας διαδικασίας: ἡ εἰδυλλιακή κατάσταση ἔσπαζε μέ τό σκληρό ἀνταγωνισμό πού ἄρχιζε, ἀξιόλογες περιουσίες γεννιοῦνταν πού δέ δάνειζαν πλέον μέ τόκο ἀλλά ἔκαναν μιά συνεχή ἐπανεπένδυση τῶν κεφαλαίων τους στήν ἐπιχείρηση· ἡ παλιά ἄνεση καί ἡ ἀπλόχωρη στάση ἀπέναντι στή ζωή ἔδινε τή θέση της σέ σκληρή λιτότητα, μέ τήν ὁποία μερικοί ἔφτασαν ψηλά γιατί δέν ἤθελαν νά καταναλώνουν ἀλλά νά κερδίζουν, ἐνῶ ἄλλοι πού ἤθελαν νά κρατήσουν τίς παλιές μεθόδους ἀναγκάστηκαν νά περικόψουν τήν κατανάλωσή τους ⁴⁶.

Καί — τό πιό σπουδαῖο πάνω σ' αὐτό — δέν ἦταν γενικά σέ τέτοιες περιπτώσεις ἓνα ρεῦμα νέου χρήματος, ἐπενδυμένου στή βιομηχανία, πού ἔκανε τήν ἐπανάσταση αὐτή. Σέ μερικές περιπτώσεις πού ξέρω, ὅλη ἡ ἐπαναστατική διαδικασία μπήκε σέ κίνηση μέ λίγες χιλιάδες κεφάλαια, πού δάνεισαν συγγενεῖς — ἀλλά ἦταν τό νέο πνεῦμα, τό «πνεῦμα τοῦ σύγχρονου καπιταλισμοῦ», πού ἄρχισε νά λειτουργεῖ. Τό ζήτημα τῶν κινητήριων δυνάμεων τῆς ἐπέκτασης τοῦ σύγχρονου καπιταλισμοῦ δέν εἶναι πρωταρχικά ἓνα ζήτημα σχετικό μέ τήν καταγωγή τοῦ ποσοῦ τοῦ κεφαλαίου πού ἦταν κατάλληλο γιά καπιταλιστική χρήση, ἀλλά εἶχε προπάντων σχέση μέ τήν ἐξέλιξη τοῦ καπιταλιστικοῦ πνεύματος. Ὅπου παρουσιάζεται καί εἶναι ἱκανό νά ἐνεργήσει μόνο του, δημιουργεῖ τό δικό του κεφάλαιο καί τά χρηματικά του ἀποθέματα σάν μέσο γιά τή δράση του καί ὄχι ἀντίστροφα ⁴⁷. Ἡ εἰσοδός του γενικά δέν ἦταν εἰρηνική. Κύματα δυσπιστίας, καμιά φορά καί μίσους, προπάντων ἠθικῆς ἀγανάκτησης ἀντιτάσσονταν συνήθως στόν πρῶτο νεωτεριστή. Συχνά — ξέρω μερικές περιπτώσεις αὐτοῦ τοῦ εἴδους — ἄρχιζε ἓνα σωστό παραμῦθι γιά μυστηριώδεις σκιές στήν προηγούμενη ζωή του. Δέν εἶναι δύσκολο νά καταλάβουμε ὅτι μόνο ἡ ὑπαρξη ἑνός σπάνια ἰσχυροῦ χαρακτήρα θά μπορούσε νά σώσει ἓναν τέτοιο ἐπιχειρηματία τοῦ «νέου στύλ» ἀπό τήν ἀπώλεια τῆς νηφάλιας αὐτοκυριαρχίας καί ἀπό τό ἠθικό καί οἰκονομικό ναυάγιο. Παράλληλα μέ τή διανοητική διαύγεια καί τήν ἱκανότητα γιά δράση, χρειαζόταν πάρα πολύ συγκεκριμένες καί ἐξαιρετικά ἀναπτυγμένες ἰδιότητες ἠθικῆς τάξης γιά νά

κατορθώσει νά αποκτήσει τήν απόλυτα ἀπαραίτητη ἐμπιστοσύνη τῶν πελατῶν καί τῶν ἐργατῶν του. Τίποτε ἄλλο δέ θά μπορούσε νά τοῦ δώσει τή δύναμη νά ὑπερνικήσει τά ἀναρίθμητα ἐμπόδια, προπάντων τήν ἀσύγκριτα ψηλότερη ἐντατικοποίηση τῆς ἐργασίας του, πού ἦταν ἀπαραίτητη καί φυσικά δέ συμβιβαζόταν μέ τήν ἀνετη ἀπόλαυση τῆς ζωῆς. Αὐτές οἱ ἠθικές ιδιότητες ἦταν βέβαια ἐντελῶς διαφορετικοῦ εἴδους ἀπό κείνες πού ἄρμοζαν στόν τραντισιοναλισμό τοῦ παρελθόντος.

Κατά κανόνα οἱ νέοι αὐτοί ἐπιχειρηματίες δέν ἦταν οὔτε παράτολμοι καί ἀσυνείδητοι κερδοσκόποι, οἰκονομικοί τυχοδιῶκτες, ὅπως τούς συναντᾶμε σέ ὅλες τίς ἐποχές τῆς οἰκονομικῆς ἱστορίας, οὔτε ἀπλοί «μεγάλοι χρηματιστές», πού πραγματοποίησαν τή μεταβολή αὐτή, ἐξωτερικά τόσο ἀφανή καί ὡστόσο τόσο ἀποφασιστική γιά τή διαπότιση τῆς οἰκονομικῆς ζωῆς μέ τό νέο αὐτό πνεῦμα. Ἀντίθετα, ἦταν ἄνθρωποι πού ἀνατράφηκαν στό σκληρό σχολεῖο τῆς ζωῆς, ὑπολογίζοντας καί τολμώντας ταυτόχρονα, προπάντων *νηφάλιοι καί σταθεροί*, διορατικοί καί ὀλότελα ἀφοσιωμένοι στή δουλειά τους μέ αὐστηρά ἀστικές ἀπόψεις καί «ἀρχές».

Τεῖνει νά πιστεύει κανεῖς, ὅτι αὐτές οἱ *προσωπικές* ἠθικές ιδιότητες δέν ἔχουν τήν ἐλάχιστη σχέση μέ ὁποιαδήποτε ἠθικά ἀξιώματα, γιά νά μήν ποῦμε τίποτα γιά θρησκευτικές ἀρχές, ἀλλά ὅτι ἡ οὐσιαστική σχέση μεταξύ τους ἦταν ἀρνητική: ἡ ἱκανότητα νά *λυτρώνονται* ἀπό τήν παράδοση, ἓνα εἶδος φιλελεύθερου «διαφωτισμοῦ», φαίνεται νά εἶναι ἡ πιό κατάλληλη βάση γιά ἓνα τέτοιο ἐπιχειρηματικό τρόπο ζωῆς. Καί πραγματικά αὐτό συμβαίνει *σήμερα* γενικά. Ὅποιαδήποτε σχέση μεταξύ τοῦ τρόπου ζωῆς καί τῶν θρησκευτικῶν ἀντιλήψεων ὄχι μόνο λείπει σήμερα, ἀλλά καί ὅπου ὑπάρχει μιά σχέση, τουλάχιστον στή Γερμανία, τεῖνει νά εἶναι ἀρνητικοῦ χαρακτήρα. Οἱ ἄνθρωποι πού *σήμερα* εἶναι διαποτισμένοι ἀπό «καπιταλιστικό πνεῦμα» εἶναι ἀδιάφοροι, ἂν ὄχι ἐχθρικοί, στήν ἐκκλησία. Ἡ ἰδέα τῆς εὐσεβοῦς πλήξης τοῦ παραδείσου ἔχει πολύ λίγη γοητεία γιά τίς δραστήριες φύσεις τους· ἡ θρησκεία τούς φαίνεται σάν ἓνα μέσο γιά νά τραβήξει μακριά τούς ἀνθρώπους ἀπό τήν ἐργασία στή γήινη ζωή. Ἄν τούς ρωτήσετε ποιό εἶναι

τό «νόημα» τῆς ἀδιάκοπης δραστηριότητάς τους, γιατί δέν εἶναι ποτέ ἱκανοποιημένοι μέ αὐτό πού ἔχουν, ἔτσι πού νά φαίνονται τόσο ἀναίσθητοι σέ κάθε κοσμική ἄποψη τῆς ζωῆς, θά ἀπαντοῦσαν, ἴσως μέ κάτι γενικό : «Γιά νά ἀφήσουν παρουσία στά παιδιά καί τά ἐγγόνια». Ἀλλά συχνότερα καί — γιατί αὐτό τό κίνητρο δέν εἶναι διόλου χαρακτηριστικό γι' αὐτούς, ἀλλά ἀκριβῶς ἔχει ἐπιρροή στούς τραντισιοναλιστές — ὀρθότερα, ἀπλῶς : ὅτι ἡ ἐπιχείρησή τους μέ τή συνεχή ἐργασία τους ἔγινε ἓνα ἀπαραίτητο κομμάτι τῆς ζωῆς τους. Αὐτό πραγματικά ἀποτελεῖ τή μόνη δυνατή δικαιολόγηση, ἀλλά ταυτόχρονα ἐκφράζει αὐτό πού, ἀπό ἄποψη προσωπικῆς εὐτυχίας, εἶναι τόσο ἄλογο γιά τόν τρόπο τῆς ζωῆς, ὅπου ὁ ἄνθρωπος ὑπάρχει γιά χάρη τῆς δουλειᾶς του, ἀντί νά συμβαίνει τό ἀντίθετο. Φυσικά, ἡ ἐπιθυμία γιά δύναμη καί ἀναγνώριση πού τό ἀπλό γεγονός τῆς κατοχῆς τοῦ πλούτου ἐξασφαλίζει παίζουν τό ρόλο τους. Ὅταν ἡ φαντασία ἑνός ὀλόκληρου λαοῦ στραφεῖ μιά φορά σέ καθαρά ποσοτικά μεγέθη, ὅπως στίς Ἑνωμένες Πολιτεῖες, τότε ὁ ρομαντισμός αὐτός τῶν ἀριθμῶν ἀσκεῖ μιά ἀκαταγώνιστη γοητεία στούς «ποιητές» ἀνάμεσα στούς ἐπιχειρηματίες. Πάντως δέν εἶναι γενικά οἱ πραγματικοί ἡγέτες καί μάλιστα δέν εἶναι οἱ συνεχῶς πετυχημένοι ἐπιχειρηματίες πού αἰσθάνονται πληρότητα μέ κάτι τέτοιο. Ἰδιαίτερα ἡ κατάληξη τῶν γιῶν τῶν νεοπλουτικῶν γερμανικῶν καπιταλιστικῶν οἰκογενειῶν στήν ἀγορά τσιφλικῶν καί τίτλων εὐγενείας, καθῶς καί ἡ γενικότερη συμπεριφορά τους στά πανεπιστήμια καί στό σῶμα τῶν ἀξιωματικῶν εἶναι δείγματα ἐπιγονικῆς συμπεριφορᾶς καί κατάπτωσης. Ὁ «ἰδεατός τύπος» τοῦ καπιταλιστικοῦ ἐπιχειρηματία⁴⁸, ὅπως ἀντιπροσωπεύοταν μέ μερικά ἐξαιρετικά παραδείγματα, δέν εἶχε καμιά σχέση μέ τέτοιους περισσότερο ἢ λιγότερο ἐξευγενισμένους ἀναρριχητές. Ἀποφεύγει τήν ἐπίδειξη καί τά περιττά ἐξοδα, καθῶς καί τή συνειδητή ἀπόλαυση τῆς δυνάμεώς του, καί αἰσθάνεται δυσφορία μέ ἐξωτερικά δείγματα κοινωνικῆς ἀναγνώρισης. Ὁ τρόπος τῆς ζωῆς του, μέ ἄλλα λόγια, συχνά — καί θά ἐρευνήσουμε τήν ἱστορική σημασία ἀκριβῶς αὐτοῦ τοῦ σπουδαίου γιά μᾶς φαινομένου — διακρίνεται κάποτε ἀπό μιά ἀσκητική τάση, ὅπως παρουσιάστηκε καθαρά στό «κή-

ρυγμα» τοῦ Franklin, πού προηγουμένως παραθέσαμε. Δέν εἶναι δηλαδή διόλου σπάνιο, ἀλλά πολύ συνηθισμένο σ' αὐτόν νά ἔχει ἓνα μέτρο ψυχρῆς μετριοφροσύνης, πού εἶναι στήν οὐσία της πολύ πιά εἰλικρινῆς, τό εἶδος ἐκεῖνο τῆς ἐπιφυλακτικότητας πού ὁ Franklin μέ τόση ἐξυπνάδα συνιστᾷ. Δέ «διαθέτει τίποτε» ἀπό τόν πλοῦτο του γιά τόν ἑαυτό του — ἐκτός ἀπό τήν ἄλογη αἴσθηση ὅτι ἐκληρώνει καλά τό «ἐπαγγελματικό χρέος» του.

Αὐτά ὅμως ὅλα εἶναι ἀκριβῶς πού φαίνονται στόν προκαπιταλιστικό ἄνθρωπο τόσο ἀκατανόητα καί μυστηριώδη, ὅσο αἰσχρά καί ἀξιοκαταφρόνητα. Τό νά κάνει κάποιος ἀποκλειστικό σκοπό τῆς ζωῆς του νά κατέβει στόν τάφο φορτωμένος μέ τό ὑλικό βάρος τοῦ χρήματος καί τῆς περιουσίας, θά τοῦ φαινόταν σάν ἓνα προϊόν διεστραμμένων ἐνστίκτων, πού μόνο μέ τήν ἱερή δίψα τοῦ χρυσοῦ θά μπορούσε νά ἐξηγηθεῖ.

Σήμερα, κάτω ἀπό τό πολιτικό, ἰδιωτικονομικό καί συναλλακτικό οἰκονομικό θεσμικό καθεστῶς, μέ τίς ὀργανωτικές μορφές καί τή γενική διάρθρωση πού χαρακτηρίζουν τήν οἰκονομία μας, τό πνεῦμα αὐτό τοῦ καπιταλισμοῦ θά μπορούσε νά γίνει κατανοητό, ὅπως εἶπαμε, σάν καθαρό ἀποτέλεσμα προσαρμογῆς. Τό καπιταλιστικό οἰκονομικό καθεστῶς χρειάζεται αὐτή τήν ἀφοσίωση στόν «προορισμό» τῆς «ἀπόκτησης χρήματος»: εἶναι μιά τάση πρὸς τά ὑλικά ἀγαθά, πού εἶναι πάρα πολύ ἀναγκαῖα γι' αὐτό τό σύστημα, δεμένη τόσο πολύ μέ τίς προϋποθέσεις τῆς ἐπικράτησης στόν οἰκονομικό ἀγώνα γιά τήν ὑπαρξη, ὥστε δέν μπορεῖ *σήμερα* νά γίνει κανένας λόγος πιά γιά μιά ἀναγκαῖα σχέση αὐτοῦ τοῦ «χρηματιστικοῦ» τρόπου ζωῆς μέ μιά ὁποιαδήποτε συγκροτημένη «κοσμοθεωρία». Πραγματικά, ὁ καπιταλισμός δέν ἔχει πιά ἀνάγκη ἀπό τήν ὑποστήριξη τῶν ὀποιων θρησκευτικῶν δυνάμεων καί αἰσθάνεται τίς προσπάθειες τῆς ἐκκλησίας νά ἐπηρεάσει τήν οἰκονομική ζωή, ἐφόσον μποροῦν ἀκόμη νά γίνουν αἰσθητές, νά εἶναι στόν ἴδιο βαθμό ἐμπόδιο ὅπως καί κάθε ρυθμιστική παρέμβαση τοῦ κράτους. Κάτω ἀπό τίς συνθήκες αὐτές τά ἐμπορικοπολιτικά καί κοινωνικοπολιτικά συμφέροντα τείνουν νά προσδιορίσουν τήν «κοσμοθεωρία». Ὅποιος δέν προσαρμόζει τόν τρόπο τῆς ζωῆς του στοὺς

καπιταλιστικούς ὁρους ἐπιτυχίας χάνεται, ἢ τουλάχιστον δέν μπορεῖ νά ἀνέβει. Ἄλλά αὐτά εἶναι φαινόμενα μιᾶς ἐποχῆς, στήν ὁποία ὁ σύγχρονος καπιταλισμός ἐγινε κυρίαρχος καί χειραφετήθηκε ἀπό τούς παλιούς ὑποστηρικτές του. Ὅπως ὁμως κάποτε πέτυχε νά καταστρέψει τίς παλιές μορφές τῆς μεσαιωνικῆς ρύθμισης τῆς οἰκονομικῆς ζωῆς μόνο μέ σύμμαχο τήν αὐξανόμενη ἐξουσία τοῦ σύγχρονου κράτους, ἀνάλογα λειτούργησαν οἱ σχέσεις τους—ἄς ποῦμε προσωρινά—μέ τίς θρησκευτικές δυνάμεις. Τό πῶς καί μέ ποιᾶ ἔννοια ἐγινε αὐτό, εἶναι ἔργο μας νά διερευνήσουμε ἐδῶ. Γιατί δέ χρειάζεται ἀπόδειξη, ὅτι ἡ ἀντίληψη τῆς ἀπόκτησης χρήματος, σάν αὐτοσκοποῦ, μέ τόν ὁποῖο οἱ ἄνθρωποι ἦταν δεμένοι καί ἔβλεπαν σάν «πρόορισμό», ἦταν ἀντίθετη μέ τό ἠθικό αἶσθημα μιᾶς ὀλόκληρης ἐποχῆς. Τό δόγμα *deo placeo vix potest*, πού ἐνσωματώθηκε στό Κανονικό δίκαιο καί ἐφαρμόσθηκε σέ ὅλες τίς δραστηριότητες τοῦ ἐμπορίου, καί τό ὁποῖο τήν ἐποχή ἐκείνη (ὅπως καί τό χωρίο τοῦ Εὐαγγελίου γιά τόν τόκο)⁴⁹, ἴσχυσαν σέ ὅλη τή γραμμή ὅπως καί ὁ χαρακτηρισμός τοῦ Θωμᾶ τοῦ Ἀκινάτη τῆς ἐπιδίωξης κέρδους σάν ἀσέλγειας (*turpitudine*)—χαρακτηρισμός πού ἀναπόφευκτα βάραινε καί πάνω στό νόμιμο καί ἐπομένως ἠθικά ἐπιτρεπόμενο κέρδος—ἔδειχνε κιόλας ἕνα μεγάλο βαθμό *παραχώρησης* ἐκ μέρους τοῦ καθολικοῦ δόγματος πρὸς τά συμφέροντα τῶν οἰκονομικῶν δυνάμεων, μέ τά ὁποῖα ἡ ἐκκλησία εἶχε τόσο στενές πολιτικές σχέσεις στίς ἰταλικές πόλεις⁵⁰, σέ σύγκριση μέ τίς ριζικά ἀντιχρηματιστικές ἀπόψεις ἄλλων, ἀρκετά εὐρέων κύκλων. Ἄλλά καί ὅπου τό δόγμα προσαρμόσθηκε καλύτερα ἀκόμα στά πράγματα, ὅπως π.χ. μέ τόν Ἀντώνιο τῆς Φλωρεντίας, τό αἶσθημα ὅτι ἡ δραστηριότητα πού κατευθύνονταν στήν ἀπόκτηση σάν αὐτοσκοπό ἦταν κατά βάθος ἕνα *rudendum*, πού μόνο ἀπό ἀνάγκη ἀνέχονται οἱ ὑπάρχουσες ρυθμίσεις αὐτοῦ τοῦ κόσμου, δέν ὑπερνικήθηκε ποτέ. Μερικοί μοραλιστές τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, ἰδιαίτερα ἡ νομιναλιστική σχολή, ἀποδέχθηκαν τίς ἐξελιγμένες καπιταλιστικές ἐπιχειρηματικές μορφές σάν ἀναπόφευκτες καί προσπάθησαν νά τίς δικαιολογήσουν, ἰδιαίτερα στό ἐμπόριο, σάν ἀναγκαῖες. Τήν «*industria*», πού ἀναπτύχθηκε σ' αὐτές, ἦταν ἱκανοί νά τήν θεω-

ρήσουν, αν και όχι χωρίς αντιρρήσεις, σαν μία νόμιμη και επομένως ηθικά παραδεκτή πηγή κέρδους. Άλλα τό κυρίαρχο δόγμα απέριψε τό «πνεῦμα» τῆς καπιταλιστικῆς ἀπόκτησης σαν *tugritudo* ἢ τουλάχιστον δέν μπόρεσε νά τοῦ δώσει μία θετική ἠθική κύρωση. Μία «ἠθική» στάση σαν τοῦ Benjamin Franklin θά ἦταν ἀπλῶς ἀδιανόητη. Αὐτή ἦταν, πρό πάντων, ἡ στάση τῶν ἰδίων τῶν καπιταλιστικῶν κύκλων: τό ἔργο τῆς ζωῆς τους ἦταν, ἐφόσον παρέμεναν στό ἔδαφος τῆς παράδοσης τῆς ἐκκλησίας, στήν καλύτερη περίπτωση κάτι ἠθικά ἀδιάφορο. Ἦταν ἀνεκτό, ἀλλά ἦταν ἐπίσης, ἂν σ' αὐτό προστεθεῖ ὁ συνεχῆς κίνδυνος σύγκρουσης μέ τό δόγμα τῆς ἐκκλησίας γιά τήν τοκογλυφία, κάτι ἐπικίνδυνο γιά τή σωτηρία.

Ἐξαιρετικά μεγάλα ποσά, ὅπως φαίνεται ἀπό τίς πηγές, πῆγαν μετά τό θάνατο πλούσιων ἀνθρώπων σέ θρησκευτικά ἰδρύματα σαν «χρήματα συνείδησης» καί πολλές φορές ποσά ἐπιστράφηκαν σέ ὀφειλέτες, πού τοῦς εἶχαν δῆθεν ἀδίκῃ ἀφαιρεθεῖ σαν «τόκοι». Διαφορετικά συνέβαινε—ἐκτός ἀπό τοῦς αἰρετικούς καί τοῦς κύκλους ὑποπτῶν τάσεων—μόνο σέ κείνες τίς ὁμάδες τῆς ἐμπορικῆς ἀριστοκρατίας πού εἶχαν κιόλας χειραφετηθεῖ ἀπό τήν παράδοση. Ἄλλα καί σκεπτικιστές καί ἀνθρωποί ἀδιάφοροι γιά τήν ἐκκλησία συχνά συμφιλιώθηκαν μαζί της μέ διάφορα δῶρα, πού ἀποτελοῦσαν ἓνα εἶδος ἀσφάλειας κατά τῶν ἀβεβαιοτήτων αὐτοῦ πού μποροῦσε νά ἔρθει μετά θάνατο ἢ γιατί (τουλάχιστον σύμφωνα μέ ἄποψη πού ὑποστηρίζεται πάρα πολύ ἀργότερα), μία ἐξωτερική ὑποταγή στά κελεύσματα τῆς ἐκκλησίας ἦταν ἀρκετή γιά νά ἐξασφαλίσει τή σωτηρία⁵¹. Ἐδῶ ἀκριβῶς προδίδεται ἡ ἀντίληψη τῶν ἰδίων τῶν δρώντων προσώπων, ὅτι ἡ δραστηριότητά τους βρισκόταν *ἔξω ἀπό τήν ἠθική* ἢ ἀκόμα περισσότερο ἦταν ἀνήθικοι. Πῶς ὅμως ἀπό αὐτή τή δραστηριότητα, ἡ ὁποία στήν καλύτερη περίπτωση ἦταν ἀπλῶς ἠθικά ἀνεκτή, νά γεννηθεῖ ἓνα «ἐπάγγελμα» μέ τήν ἔννοια τοῦ Benjamin Franklin; Τό γεγονός πού πρέπει νά ἐξηγηθεῖ ἱστορικά εἶναι ὅτι στό πιό μεγάλο καπιταλιστικό κέντρο αὐτῆς τῆς ἐποχῆς, στή Φλωρεντία τοῦ 14ου καί 15ου αἰῶνα, τή χρηματαγορά καί κεφαλαιογορά ὄλων τῶν πολιτικῶν ὑπερδυνάμεων, ἡ στάση αὐτή θεωροῦνταν ἀδικαιολόγητη

ἠθικά, ἢ στήν καλύτερη περίπτωση ἀνεκτῆ. Ἄλλά στίς ὄρεινές μικροαστικές συνθήκες τῆς Πενσυλβανίας στό 18ο αἰώνα, ὅπου ἡ οἰκονομία κινδύνευε ἀπό ἀπλή ἔλλειψη χρήματος νά πέσει σέ φυσική ἀνταλλαγή, ὅπου δύσκολα μποροῦσε νά βρεῖ κανεῖς ἶχνος μεγάλης ἐπιχείρησης καί μόνο δειλά ξεκινήματα τραπεζικῆς δραστηριότητας ὑπῆρχαν, τό ἴδιο πράγμα θεωροῦνταν ὡς ἡ πεμπτουσία τῆς ἠθικῆς συμπεριφορᾶς πού ἐπιβαλλόταν στό ὄνομα τοῦ καθήκοντος. Νά μιλήσουμε ἐδῶ γιά μιὰ «ἀντανάκλαση» τῶν «ύλικῶν» σχέσεων στό «ιδεολογικό ὑπεροικοδόμημα», θά ἦταν τέλεια ἀνοησία. Ἀπό ποιό κύκλο ἰδεῶν λοιπόν γεννήθηκε ἡ δραστηριότητα ἐκείνη πού ἐξωτερικά κατευθυνόταν στό κέρδος, κάτω ἀπό τή γενική ἔννοια τοῦ «ἐπαγγέλματος», πού ἀπέναντί του τό ἄτομο αἰσθάνεται ὅτι *εἶναι ἠθικά δεσμευμένο*; Ἀκριβῶς, γιατί ἡ ἰδέα αὐτή ἦταν πού ἔδωσε στόν τρόπο ζωῆς τοῦ ἐπιχειρηματία «νέου στύλ» τήν ἠθική βάση καί δικαίωση.

Ἔγινε προσπάθεια — ἰδιαίτερα ἀπό τό Sombart, μέ συχνά πετυχημένες καί ἀποτελεσματικές παρατηρήσεις — νά χαρακτηριθεῖ ὁ «οἰκονομικός ρασιοναλισμός» σάν τό βασικό καθολικό γνώρισμα τῆς σύγχρονης οἰκονομίας. Ἀναμφισβήτητα δικαιολογημένα, ἂν μέ αὐτό νοεῖται ἡ ἐπέκταση τῆς παραγωγικότητας τῆς ἐργασίας ἡ ὁποία, μέ τήν ὑπαγωγή τῆς παραγωγικῆς διαδικασίας σέ *ἐπιστημονικές* κατηγορίες, ὀδηγεῖ στό ξεπέρασμα τῆς ἐξάρτησής της ἀπό τούς φυσικά δεδομένους «ὀργανικούς» περιορισμούς τῶν ἀνθρώπων. Ἡ διαδικασία αὐτή τῆς ἐκλογίκευσης στήν περιοχὴ τῆς τεχνικῆς καί οἰκονομικῆς ὀργάνωσης ἀναμφίβολα καθορίζει ἓνα σπουδαῖο μέρος τῶν ἰδεῶν τῆς ζωῆς τῆς σύγχρονης ἀστικῆς κοινωνίας. Ἡ ἐργασία στήν ὑπηρεσία μιᾶς ὀρθολογικῆς ὀργάνωσης γιά τόν ἐφοδιασμό τῆς ἀνθρωπότητας μέ ὑλικά ἀγαθά, χωρίς ἀμφιβολία πάντα τοποθετήθηκε ἀπό τούς ἐκπρόσωπους τοῦ «καπιταλιστικοῦ πνεύματος» σάν ἓνας ἀπό τούς πιό σπουδαίους σκοπούς τοῦ ἔργου τῆς ζωῆς τους. Εἶναι ἀνάγκη π.χ. νά διαβάσουμε μόνο τήν περιγραφή τοῦ Franklin γιά τίς προσπάθειές του νά βελτιωθοῦν οἱ κοινοτικές συνθήκες στή Φιλαδέλφεια, γιά νά ἀντιληφθοῦμε χειροπιαστά αὐτή τήν ἀλήθεια. Καί ἡ χαρά καί ἡ περηφάνια νά «παρέχουμε ἀπασχόληση» σέ πολυάριθμους

άνθρώπους, νά ἔχουμε συμβάλει στήν οἰκονομική «άνθηση» τῆς γενέτειράς μας, μέ τήν ἀριθμητική καί ποσοτική ἔννοια καί σέ ἀναφορά μέ τά πληθυσμιακά καί ἐμπορικά μεγέθη πού ὁ καπιταλισμός συνδέει μέ αὐτή τή λέξη, ὅλα αὐτά εἶναι φανερό ὅτι ἀποτελοῦν μέρος τῶν ἰδιαίτερων καί ἀναμφίβολων «ἰδεαλιστικῶν» ἱκανοποιήσεων τῆς ζωῆς στό σύγχρονο ἐπιχειρηματία. Παρόμοια ἔνα ἀπό τά βασικά χαρακτηριστικά μιᾶς ἀτομιστικῆς καπιταλιστικῆς οἰκονομίας εἶναι ὅτι εἶναι ἐκλογικευμένη μέ βάση τόν αὐστηρό *ὑπολογισμό* καί κατευθύνεται προγραμματισμένα καί προσεκτικά στήν οἰκονομική ἐπιτυχία, σέ ἀντίθεση μέ τό «μεροδούλι - μεροφάι» τῶν χωρικῶν καί τό βασισμένο σέ προνόμια τραντισιοναλισμοῦ τῶν παλιῶν βιοτεχνικῶν συντεχνιῶν καί τοῦ «τυχοδιωκτικοῦ καπιταλισμοῦ», πού προσανατολίζονταν στήν ἐκμετάλλευση πολιτικῶν εὐκαιριῶν καί σέ ἄλογες εὐκαιριακές κερδοσκοπίες.

Ἔτσι φαίνεται λοιπόν, ὅτι ἡ ἀνάπτυξη τοῦ «καπιταλιστικοῦ πνεύματος» μπορεῖ νά κατανοηθεῖ ἄριστα σάν μέρος τῆς ἐξέλιξης τοῦ συνολικοῦ ὀρθολογισμοῦ καί θά ἔπρεπε νά συναχθεῖ ἀπό τή θεμελιακή ὀρθολογική τοποθέτηση στά ἔσχατα προβλήματα τῆς ζωῆς. Στήν περίπτωση αὐτή ὁ προτεσταντισμός θά ἐξεταζόταν μόνο στό βαθμό πού θά εἶχε παίξει ἕνα ρόλο σάν «προοίμιο» τῆς ἐξέλιξης πρὸς μιᾶ καθαρά ὀρθολογική ἀντίληψη τῆς ζωῆς. Ἀλλά κάθε σοβαρή ἐντύφηση κάνει φανερό ὅτι μιᾶ τοποθέτηση τοῦ προβλήματος μ' ἕναν τόσο ἀπλό τρόπο δέν ὀδηγεῖ σέ κανένα ἀποτέλεσμα, γιατί ἡ ἱστορία τοῦ ρασιοναλισμοῦ δείχνει μιᾶ ἐξέλιξη πού δέν ἀκολουθεῖ *διόλου παράλληλες* γραμμές στούς ἐπιμέρους τομεῖς τῆς ζωῆς. Ἡ ἐκλογίκευση τοῦ ἰδιωτικοῦ δικαίου π.χ., ἂν τήν συλλάβει κανένας σάν ἐννοιολογική ἀπλοποίηση καί τακτοποίηση τοῦ περιεχομένου τοῦ δικαίου, πραγματοποιήθηκε στόν ὕψιστο μέχρι τότε γνωστό βαθμό στό Ρωμαϊκό Δίκαιο τῆς ὕστερης ἀρχαιότητος. Ἀλλά ἔμεινε καθυστερημένο πολύ σέ μερικές ἀπό τίς χῶρες μέ τό μεγαλύτερο βαθμό οἰκονομικοῦ ἐξορθολογισμοῦ, εἰδικά στήν Ἀγγλία, ὅπου ἡ Ἀναγέννηση τοῦ Ρωμαϊκοῦ Δικαίου ναύαγησε στίς μεγάλες συντεχνίες τῶν νομικῶν, ἐνῶ πάντα κράτησε τά πρωτεῖα της στίς καθολικές χῶρες τῆς νότιας Εὐρώπης. Ἡ

κοσμική ὀρθολογική φιλοσοφία τοῦ 18ου αἰώνα δέν εὐνοήθηκε μόνο ἢ ἔστω κατά κύριο λόγο στίς χῶρες τῆς μεγαλύτερης καπιταλιστικῆς ἀνάπτυξης. Τά δόγματα τοῦ Βολταίρου εἶναι καί σήμερα ἀκόμη κοινό κτῆμα τῶν εὐρέων ἀνώτερων — καί αὐτό εἶναι πρακτικά πιό σημαντικό — καί τῶν μεσαίων στρωμάτων στίς λατινοκαθολικές χῶρες. Τέλος, ἂν «πρακτικό ρασιοναλισμό» ἐννοοῦμε τόν τρόπο ἐκεῖνο τῆς ζωῆς πού βλέπει καί κρίνει τόν κόσμο συνειδητά μέ κριτήριο τά ἐγκόσμια συμφέροντα τοῦ *κάθε ἀτόμου*, τότε ἡ ἀντίληψη αὐτή τῆς ζωῆς ἦταν καί εἶναι τυπική ιδιότητα τῶν λαῶν τῆς «ἐλεύθερης βούλησης», πού τήν ἔχουν μέσα στό αἷμα τους, ὅπως οἱ Ἴταλοί καί οἱ Γάλλοι. Ἀλλά ἔχουμε ἤδη πεισθεῖ ὅτι αὐτό δέν εἶναι διόλου τό ἔδαφος στό ὁποῖο ἡ ἀντιμετώπιση ἐκείνη τοῦ «ἐπαγγέλματος» ἀπό τόν ἄνθρωπο σάν καθήκοντος, πού εἶναι ἀναγκαῖα στόν καπιταλισμό, εὐδοκίμησε ἐξαιρετικά. Πραγματικά μπορεῖ κανένας — ἡ ἀπλή αὐτή πρόταση, πού συχνά ξεχνιέται, θά ἔπρεπε νά μπεῖ στήν προμετωπίδα κάθε μελέτης πού δοκιμάζει νά ἀσχοληθεῖ μέ τό ρασιοναλισμό — νά «ἐκλογικεύσει» τή ζωή ἀπό θεμελιακά διαφορετικές βασικές ἀπόψεις καί σέ πολύ διαφορετικές κατευθύνσεις. Ὁ «ρασιοναλισμός» εἶναι μιά ἱστορική ἔννοια, πού καλύπτει ἕναν ὁλόκληρο κόσμο διαφορετικῶν πραγμάτων. Ἔργο μας θά εἶναι νά βροῦμε τίνος ἦταν πνευματικό παιδί ἐκείνη ἡ συγκεκριμένη μορφή τῆς «ὀρθολογικῆς» σκέψης καί ζωῆς, ἀπό τήν ὁποία ἀναπτύχθηκε ἡ ἰδέα αὐτή τοῦ «ἐπαγγέλματος» καί ἡ ἀφοσίωση στήν ἐπαγγελματική *ἐργασία*, ἡ ὁποία εἶναι, ὅπως εἶδαμε, τόσο *ἄλογη* ἀπό τήν ἄποψη τοῦ καθαρά εὐδαιμονιστικοῦ ἀτομικοῦ συμφέροντος, ἀλλά πού ἦταν καί ἀκόμη εἶναι ἕνα ἀπό τά πιό χαρακτηριστικά στοιχεῖα τοῦ καπιταλιστικοῦ πολιτισμοῦ μας. Ἐδῶ ἀκριβῶς ἰδιαίτερα *μας* ἐνδιαφέρει ἡ *προέλευση* ἐκείνου τοῦ *ἄλογου* στοιχείου, πού βρίσκεται σ' αὐτό, ὅπως καί σέ κάθε ἔννοια «ἐπαγγέλματος».